

Illés Anikó

Művészetterápia a közoktatásban: elméleti lehetőségek és etikai megfontolások

Művészet és pszichológia találkozásának számos módja lehetséges. A dolgozat áttekinti azokat a megvalósulási formákat, amelyekben a pszichológia a művészettel egyszerre jelenik meg, s e találkozás során a művészet mint eszköz, mint tárgy, illetve mint közvetítő közeg értelmeződik. A lehetséges együtt előfordulások egyik csoportját alkotják azok a tevékenységek, amelyeket együttesen művészetterápia névvel is lehet illetni. A tanulmány célja, hogy művészet és pszichológia lehetséges kapcsolatait röviden bemutassa, és ebből az elméleti kontextusból kiindulva értelmezze a művészetterápia oktatási, illetve nevelési helyzetekben való alkalmazása során felmerülő etikai kérdéseket, különös tekintettel a művészetet a nevelőmunkában használó tanár kompetenciáira, a terápiás, illetve iskolai helyzet határai mentén.

„... a pszichológiának is, ha meg akarja magyarázni a magatartás egészét, szükségképpen vonzódnia kell az esztétikai reakció bonyolult problémáihoz.”
(Vigotszkij 1968, 19–20.)

MŰVÉSZET ÉS PSZICHOLÓGIA

A dolgozat első részében áttekintjük, hogy művészet és pszichológia miként kapcsolódhat egymáshoz. Abból a perspektívából tekintünk e kérdésre, amely megmutatja, hogyan használja a pszichológia a művészetet.

A művészet mint a pszichológia tárgya

Hagyományosan a művészetpszichológiát úgy határozzuk meg, mint azt a pszichológiát, amely a művészetet vizsgálja. A művészetpszichológiát átfogóan tárgyaló, az egészlegesség igényével fellépő tankönyvek, szerkesztett kötetek hagyományosan három részre osztva tárgyalják a témát. E három terület az alkotás, a műelemzés és a befogadás lélektana. A magyar nyelven publikált kiadványok közül a Halász László szerkesztette *Művészetpszichológia* két, tartalmában némileg eltérő kiadású szöveggyűjteménye (HALÁSZ 1973, 1983) is ezt a szerkesztési elvet követi. A kötet az alkotóképességekkel s az alkotómunka folyamatával,

művek pszichológiai elemzésével, valamint a műalkotás átélésének pszichológiájával foglalkozik. Ugyancsak ő hasonlóképpen tagolja *A freudi művészetpszichológia – Freud, az író* (2002) című munkájában a művészetpszichológiai fejezetet. Farkas András kétkötetes szöveggyűjteménye, a *Vizuális művészetek pszichológiája* 1–2. (FARKAS–GYEBNÁR 1995; FARKAS 1997) ugyancsak előfeltételezi e felosztást, amennyiben pusztán a befogadás kérdéseivel foglalkozik. Schuster *Művészetlélektana* (2005) bár rendkívül sok irodalmat citál, igen eklektikus, és értelmezésem szerint kevéssé képvisel egységes elméleti hátteret.

Alberto Argenton (1996) tankönyve már címében is kifejezi, hogy a művészetpszichológiához a megismerés (kogníció) felől közelít: *Művészet és megismerés. Bevezetés a művészetpszichológiába*. Művében kitér a reprezentáció, a művészet eredete, a stílus, a jelentés, a funkció, a rajzolás, a művészi személyiség leírására. Argenton könyvét azért is idézem e helyütt, mert bevezetőjében észrevétlenül kirajzolódik az az elképzelés, amely a befogadás vizsgálatához az empirikus lehetőségeket, a művek pszichológiai elemzéséhez a pszichoanalízist, s az alkotó személyéhez a pszichológia valamely könnyebbnek tekintett változatát (pl. flow) rendeli. Az alkotófolyamathoz a kognitív tudomány vívmányait társítja, ha azt a gondolkodás, kreativitás fogalmán át határozzuk meg.

A művészetpszichológia jelentős része tárgyának tekinti a művészetet – mint például Vigotszkij, Berlyne, Martindale –, és alapvetően esztétikai kérdésekre keres választ, jelesül a tetszést vizsgálja, vagy az alkotói folyamat megértésére törekszik. Vigotszkij (1968), aki a művészetpszichológia szűkebb, illetve szigorúbb meghatározását adja, így fogalmazza meg célját: „az objektív pszichológia nyelvén akar beszélni a művészet objektív tényeiről” (21.).

A művészet mint eszköz a pszichológiában

A művészetpszichológia definíciója kevésbé szigorúan úgy hangozna, hogy olyan pszichológia is lehet művészetpszichológia, amelyben a művészet demonstrációs eszközként jelenik meg. Azaz nem a művészet elemzése, hanem valamely pszichológiai tétel illusztrálása vagy felmutatása a cél.

A legnépszerűbbel kezdjük. A pszichoanalízis közkedvelt és nagy érdeklődésre számot tartó mozzanatai közé tartozik, amikor egy nagy művész műveiből a művész személyiségét, valamint életét szabdaló nagyobb traumákat fejtik ki. Egy közkeletű példa a klasszikusok közül: Freud Leonardo-tanulmánya (1910/2001). Az ilyen elemzések eredménye nem annyira a művészet, mint inkább a gyakorló pszichológus számára hasznosítható. Az elemzés során a művész életéről, személyiségéről, lelki betegségeiről tudunk meg valamit. Szintén Vigotszkijt (1968) idézem e terület problematikájának megértéséhez, mivel e témához szól hozzá, amikor megfogalmazza saját célkitűzéseit: „Módszerünk azonban annyiban eltér az esztétikapszichológiáitól, hogy mi nem a szerző vagy az olvasók lelkialkotának megnyilvánulásaiént interpretáljuk ezeket a jeleket. Mi nem következtetünk a művészetből a szerző vagy az olvasó pszichikumára, mivel tudjuk, hogy a jelek értelmezése alapján ezt nem lehet megtenni.” (22.)

A pszichológiai műelemzésnek ez az irányzata is többértelmű, és többféleképpen lehet művelni. Balassa (1989) utal erre, amikor Mérei Ferencet méltatja, a következőképpen jellemezve műelemzéseit: „Ő a műben, a mű által közeledett – szerintem helyesen – a pszichéhez, nem annyira az alkotói lélek tünetei, megnyilvánulásai felől.” (92.)

A művészetpszichológiai munkáknak létezik egy olyan csoportja, amely közelebb esik Vigotszkij szigorúbb meghatározásához, ugyanakkor a művészet továbbra is mint eszköz szerepel bennük. Azokra az esetekre gondolok, amikor egy pszichológiai elméletet próbálnak igazolni művészeti példával. Például a nemzeti identitás formálódására mutat rá a történelmi festmények narratív pszichológiai elemzése (ILLÉS 2003).

További példa arra, amikor művészeti tárgyat pszichológiai elmélet alkalmazására használnak: Kelly személypercepció elmélete alapján egy író személyes konstruktumainak feltárására törekednek oly módon, hogy a műveit elemzik. Ezek a kutatások nem az irodalmár, irodalomkedvelő, hanem a szociálpszichológus számára érdekesek, aki ezáltal könnyebben megértheti a személypercepció bizonyos sajátosságait. Ilyen Rosenberg és Jones (1972) munkája, amelyben megpróbálták egy író implikált személyiségelméletét feltérképezni. Hasonlóan jártam el Csáth Géza *Janika* című drámájának elemzése során (ILLÉS 1999). Ebben a vizsgálatban egy irodalmi mű feltárását végeztem el tartalomelemzéssel, hogy kinyerjem belőle az íróra jellemző személyes konstruktumokat. Tehát azzal a feltételezéssel éltem, hogy az alkotó a személyes konstruktumai alapján formálja meg a szereplőit, s a mű maga implicit formában hordozza ezeket.

A művészet mint közvetítő közeg – a gyakorló művészetpszichológia

Művészet és pszichológia találkozásának harmadik esete, amikor a klinikai praxisba vonják be a művészetet. A művészetpszichológia gyakorlatának hihetnénk a művészetterápiát, de az nem volna teljesen igaz. A művészetet terápiás célra használók a művészetpszichológia következő eredményeit alkalmazhatják: például milyen a műalkotások iránti preferenciája az eltérő lelki betegséggel, teherrel élőknek (pl. Knapp és mtsai. összefüggést találtak a fekete és nem színes képek, a széles ecsetkezelés és a csurgatott technika kedvelése és a mánia, paranoia, skizofrénia MMPI-tesztrel mért értékeivel; idézi FRANCES 1973). Ugyanígy érdeklődésre tarthat számot, hogy az alkotómunkának melyek a fázisai. Ezek az empiriákkal igazolt elképzelések a gyakorló művészetterapeuta segítségére lehetnek, de legtöbbször valami sokkal kevésbé szofisztikált elméleti háttérrel dolgoznak. Jelesül azt a kézenfekvő elvet követik, hogy a művészet segít élni. A művészet egyéni vagy társas befogadása, az arról való diskurzus, a művészet közös művelése érzéseket szabadíthat fel, gondolatokat indíthat el.

A művészetterápiában a művészetet elsősorban közvetítő közegnek tekintjük. Az önismeret fejlesztése, a stressz kezelése, a traumákból való felépülés, a pszichoaktív szerekről való leszokás és a rehabilitáció fontos segítője lehet a művészettel való munkálkodás. A művészetterápiát megtaláljuk az elmegyógyintézetek alternatív, kiegészítő gyógymódként és iskolai alkotócsoportokban is. A művészetet ezeken a helyeken arra használják,

hogy valami érthetővé váljék (az én, a másik, a világ). A művészet egyszerre jelenik meg a kogníció (megismerés) egyik módjaként s megtisztító, megvilágosító erőként. A művészet ennek az omnipotens szerepnek hol megfelel, hol nem. Sokan kétkedéssel fogadják a sok műkedvelő, „művészeskedő” tanárt vagy terapeutát. Az azonban bizonyos, hogy olyan mentális kihívásokkal vagy pszichés zavarokkal élő emberekhez nyithat utat a zene vagy a kép, akik szavakkal nem tudnak élni.

MŰVÉSZETTEL NEVELÉS – MŰVÉSZETTERÁPIA AZ OKTATÁSBAN

Terápia és pedagógia

Ahhoz, hogy megértsük, milyen szerepe lehet a művészetterápiának a közoktatásban, két dolgot kell közelebről megvizsgálnunk. Egyrészt a terápia fogalmát, másrészt ennek fényében a nevelői munka természetét.

A terápia szó eredeti jelentése szolgálat, gondozás (GYÖRKÖSY–KAPITÁNYFFY–TEGYEY 1990). Később alakult ki a ma használatos jelentése: gyógykezelés, gyógy mód. Az utóbbi jelentésben használva a terápia kifejezést, valamilyen kóros folyamat beindulását feltételezzük, s az azt követő beavatkozásról beszélünk. Ugyanis a gyógyítás beavatkozás a szervezet működésébe (akár oki, akár tüneti gyógykezelésről beszélünk). A gyógyítás során feltételezzük, hogy az adott szervezet nem jól működik, valami elromlott benne, s kívülről megjavítható. Gyógyszerrel, műtéttel, pszichoterápiával kívülről hatékonyan befolyásolhatjuk a kóros folyamatokat, s a szervezetet visszaállíthatjuk eredeti, álláspontunk szerint helyesnek vélt működésébe. A hatni tudás, a befolyásolás igénye a nevelés egyik alapvető princípiuma. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a pedagógus alapvető kompetenciája a gyermekre gyakorolt hatásában rejlik. S a pedagógus egyik legfőbb célkitűzése – a képességek kiteljesítése mellett – a befolyásolás (megfelelő értékek interiorizálásnak irányába).

A terápia szó eredeti jelentéséhez visszanyúlva szintén nem találjuk távolinak a pedagógus és a terapeuta feladatát. Mindkettő szolgálatot teljesít. Mindkettő segíteni kíván azáltal, hogy befolyásolja a test és/vagy a lélek működését, irányítja a testi-lelki folyamatokat. Ezek alapján teljesen természetesnek és megalapozottnak tűnik, hogy a művészetterápiának helyet engedjünk a nevelési feladatok között. A terápia, valamint a gyerek-tanár viszony elméleti és szó szerinti értelmezése szerint a művészettel való terápiás munka az iskolai mindennapok része lehet. A fentiek alapján az iskolai művészetterápia alkalmazására a művészettel nevelés terminust javaslom használni.

Mit nyújt a művészetterápia a pedagógiának? A művészetterápiában való jártasság támpontokat ad azoknak a szakembereknek, akik nevelő vagy segítő munkájuk során szívesen dolgoznak a művészet adta lehetőségekkel.

A művészettel nevelés kifejezés a nevelőmunka két aspektusát érintheti. Egyrészt a „problémásnak” nevezett s mindenféle kategóriákba sorolt gyerekekkel való kommunikálást. A művészet lehetőséget teremthet arra, hogy párbeszéd induljon olyan emberekkel, akik

érzéseiket és problémáikat nehezen tudják elmondani. Másrészt elindítható a művészettel a tabuk alatt álló témák felszínre hozása és tárgyalása (pl. drog, erőszak). E két lehetőség fényében új értelmet nyer a következő, magától értetődő mondat: a vizuális művészetek (fotográfia, webdesign, animáció, képzőművészet, film), a dráma, a tánc és a zene a szavakon túli kommunikáció módjai.

A művészetterápiás eszköztárak elsajátításával bővülnek a tanárok lehetőségei, mivel megismerhetnek egy olyan módszert, amely a művészetet a nevelés és a készségfejlesztés, azaz a személyiségfejlesztés, az önismeret, a hatékony kommunikáció területein alkalmazza. Az alkotói és a befogadói folyamat az én és a másik megértésében fontos út.

Ugyanakkor a fenti gondolatmenet, amely elméleti és szó szerinti jelentéseiben vizsgálta a művészetterápia oktatási alkalmazhatóságát, kiegészítésre szorul. Annál is inkább, mivel a terápiás és a pedagógiai munkának is megvannak a praxisból eredő szigorú szabályai. A pszichoterápiás etika egyik fontos szabálya a *határok* betartására vonatkozik, s e paragrafus betartása tűnik az egyik legveszélyesebb kihívásnak az iskolai gyakorlatban.

Etikai megfontolások

A művészettel nevelés során erőteljesen kínálják magukat azok a helyzetek, amikor a tanár/nevelő terapeutaként nyilvánulhat meg. A beavatkozás helyes mértékének, módjának megválasztása csaknem klinikusi felkészültséget feltételez. A terápiás és pedagógiai munkának hiába vannak közös gyökerei, a két szakma teljesen önálló diszciplínákban különül el. A terápia mélységének megválasztására nem elegendő biztosíték a felszínen tartására irányuló szándék. Egy képzetlen, önkéntes terapeuta számára éppen annak az észlelése nehéz, hogy hol tart a pszichodinamikai folyamatok mélységében.

A klinikumban a határ kérdése egyrészt a szabályok és a keretek betartását, így a titoktartás, a pontosság, a személyi és szociális szabályok, a közösen kialakított normák betartását jelenti. A pedagógiai gyakorlatban vannak ugyan kimondatlan szabályok és keretek, de kimondott és minden résztvevő beleegyezését bíró terápiás szerződés nincs. Ennek hiányában nincs mihez képest értelmezni a határokat. Másrészt a határ értelmezése a résztvevők szerepeire irányul. A feltárás, a megnyílás, a befolyásolás, a kimondás stb. mértékének megállapítása a terapeuta feladata. Pontosan tudnia kell irányítani e folyamatokat.

Azoknak, akik a művészetet mint terápiás eljárást alkalmazzák, tisztában kell lenniük ezekkel a szabályokkal. Ezen túl ismerniük kell a művészetet alkalmazó pszichoterápiák típusait és alkalmazási lehetőségeit. Képesnek kell lenniük hatékonyan különbséget tenni az oktatási, szakköri, szabadidős, illetve hobbitevékenység keretein belül működő művészettel nevelés és a művészetterápia klinikai esetei között. A művészetterápiát elsősorban az önismeret, a feszültségoldás, a közösségformálás területein célszerű alkalmazni.

A következőkben a művészettel nevelés és a művészet klinikai praxisban való alkalmazásának különbségeit hasonlítom össze egy konkrét esztétikai folyamat és egy diagnosztikai eljárás párhuzamos bemutatásával. Az első a vizuális műalkotások befogadását, a második a gyermekrajzok elemzését érinti. A két folyamat összehasonlítása lehetővé teszi alapvető különbségeik s határaik megismerését is.

Egy példa: rajztesztek és műalkotások megértése

Számos diagnosztikai eljárás épít arra, hogy a személyiségvonások (az állandó jegyek) és a lélek állapotai (változó jegyek) tükröződnek, visszaverődnek a vizuális mintákra adott reakciókban. Magyarán: a képekben tükröződik a személyiség és a lelki állapot is. Ez a hiedelem a projektív tesztek alapja, így a Rorschach-, TAT- stb. teszteknek. A tesztekben használt képek elmosódott vagy többértelmű ábrák, esetleg tintafoltok, mint a Rorschach-teszt esetében. Ezeknek a teszteknek nincs helyes választ tartalmazó megoldókulcsuk, a tesztszemély a saját indulatait vetíti bele a képekbe. Ahogy az elé táruló látványról beszél, felszínre kerülhetnek a tudattalan vágyak, konfliktusok, azok a mélyben rejtőző érzelmek és motivációk, amelyek papír-, ceruzatesztekkel, személyesen feltett konkrét kérdések során nem lennének tetten érhetőek. A gyerekekkel alkalmazott egyik eljárás az, amikor rajzolásra szólítják fel őket (pl. családrajz, fa-teszt), és az elkészült képet elemzik. A rajztesztek felvétele és értékelése, valamint a vizuális műalkotás megszületése és befogadása közötti párhuzamokat mutatom be a következő részben.

Azért fontos ez az összevetés, mert a tanár a gyermekrajzokkal való találkozás során gyakran e két helyzet közötti pozícióban van. Egyszerre szemléli a gyerek művét mint alkotást és mint a gyerek lelkialkatának, lelkiállapotának tükrét. A két tevékenység sok mindenben hasonló, de sok tekintetben alapvetően más. Az összehasonlítás célja, hogy mindez világossá váljon a művészetterápia egy szegmensének nagytitka alá vételével. Konkrétan a gyerekek rajzainak megértése révén.

A rajztesztek értékeléséről és a műalkotások befogadásáról egyszerre, párhuzamosan beszélek, kiragadva azokat a jellegzetességeket, amelyekben nagy hasonlóságot véltem felfedezni, illetve a különbségeket, amelyekben e két jelenség – a műélvezet és a rajzteszt – feldolgozása különbözik.

Alapvető egybeesésekkel kezdem az összevetést. Mindkét folyamatot jellemezhetjük úgy, hogy konstruktív jellegűek. Létrehoznak valamit, ami korábban nem volt. Egy új dolog születik, amely nem egy feladat helyes megoldása vagy egy objektum tökéletes leképezése, hanem az egyéni felkészültség, tudás, személyiség és hangulat formázza az élményt. Ebben az esetben feltételezzük, hogy a befogadó aktív e folyamatban. A befogadó aktivitását és a projekciós mechanizmusok általi működtetését vázolja fel Mérei (1995) *Az ízlésélmény elemzése* című írásában. A rajzteszt elemzésében is aktív a diagnosztika. Mindkét esetben azzal a feltételezéssel élnek, hogy a mű, illetve a rajz képes közölni valamit, s e jelentés feltáráshoz mind a diagnoszták, mind a befogadók meglévő sémáikat, tapasztalataikat használják fel, és fantáziájukat is segítségül hívják. Ugyanakkor mindkét folyamatot projekciós mechanizmusok működtetik. Végül egységes, egész benyomás kialakítására törekednek.

A benyomás kialakítása azonban különböző módon alakul, már abból a szempontból is, hogy a mű befogadásakor az alkotó-befogadó-mű hármásából az utóbbi kettőre koncentrálunk, s a diagnosztikai célú rajzelemzésnél mindenképpen az alkotó személye kap kitüntetett figyelmet. Szignifikáns különbség, hogy míg az előbbinél minimális háttértudás is elegendő, az utóbbinál nem vonhatók le következtetések a kontextus ismerete nélkül, azaz az anamnézis, a teszt előkészítése és felvétele során szerzett tapasztalatok nélkül.

A műalkotásokra kevésbé jellemző, hogy egy igazi jelentését kellene megadni, s az új interpretációk szükségesek és lehetségesek. A rajzteszt esetében viszont kimutatandó egy igazság, és itt is szükséges lehet új értelmezés abban az esetben, ha újabb információ merül fel.

Az alkotó oldaláról szemlélve: a pszichoanalitikus irányultságú szemlélet a műalkotás esetében feltételezi, hogy a művész a tudatos művészi szándékon túl tudattalan tartalmaikat is alkalmaz. A diagnosztikus célú rajznál nem kell számolnunk tudatos művészi intencióval.

A kétfajta vizuális „mű” különbözik aszerint is, hogy a műalkotás szakértőség nélkül is érthető, míg a rajzteszt, jóllehet „beszédesebb” lehet a laikus számára is, alapvetően a szakértő számára bomlik ki. Végsőül alapvető különbség van a két tevékenység céljában: a műalkotások befogadásában az esztétikai élmény dominál, a rajztesztek viszont diagnosztikai célt szolgálnak.

Az 1. táblázat összefoglalja a két jelenség azonos jellemzőit, jellegzetességeit, valamint eltérő mivoltukat is.

1. TÁBLÁZAT: A vizuális mű befogadása és a rajzteszt értékelése	
Vizuális mű befogadása	Rajzteszt értékelése
Konstruktív folyamat.	Konstruktív folyamat.
Projekciós mechanizmusok működtetik.	Projekciós mechanizmusok működtetik.
A mű el akar valamit mondani, a befogadó ebben a hiszemben jelentéssel tölti meg.	A rajz el akar valamit mondani, a szakember ebben a hiszemben jelentéssel tölti meg.
Meglévő sémáink, tapasztalataink alapján a fantázia segítségével tölti meg jelentéssel.	Meglévő sémáink, tapasztalataink alapján a fantázia segítségével tölti meg jelentéssel.
Ezek a sémák aztán tovább változnak.	Ezek a sémák aztán tovább változnak.
Egységes, egészes benyomás alakul ki.	Egységes, egészes benyomás alakul ki.
Melyik hangsúlyos e háromból: alkotó, befogadó, mű?	Melyik hangsúlyos e háromból: alkotó, befogadó, mű?
Kontextus: a minimális háttérinformáció is elegendő.	Kontextus: anamnézis, teszt előkészítése, személyes jelenlét az alkotás során.
Több jelentés lehetséges.	Tulajdonképpen egy „igazi” jelentése van.
Újraértelmezni kell és lehet.	Új információ módosíthatja, átrendezheti a diagnózist.
A művész tudatos szándéka + tudattalan tartalmak együtt formálják a művet.	Tudattalan tartalmak formálják a rajzot.
Műértő és laikus egyaránt élvezheti, bár különbözőképpen érti.	Szakember érti (laikusok számára is lehet „beszédesebb” egy rajz).
Cél: esztétikai élmény átélése.	Cél: az alkotó pszichés struktúrájának és állapotának feltárása.

ÖSSZEGRÉS

Az összevetés végeztével visszatérnek a határok kérdésének fontosságára. A művészetet az iskolai gyakorlatban alkalmazó tanár feladata valahol a két nevezett tevékenység között van. Tevékenysége során a gyerek alkotására nem művészeti alkotásként kell reagálnia, ugyanakkor – mivel nem teljesítheti a diagnosztikai helyzethez szükséges feltételeket – diagnosztika- vagy terapeuta szerepet sem vállalhat fel. A művészetet nevelési céllal használó szakembernek az adott művészetterápiás helyzetet kell értelmeznie. A kontextust s a nevelési célt figyelembe véve kell meghatározni a határokat. Át kell éreznie a felelősséget, és ki kell védenie a nemkívánatos klinikai hangsúlyeltolódás veszélyeit. A művészettel nevelő speciális képzettségének birtokában látja ezeket a különbségeket a művészetterápia egyéb szegmenseinek tekintetében is.

IRODALOM

- ARGENTON, A. (1996): *Arte e cognizione. Introduzione alla psicologia dell'arte*. Raffaello Cortina Editore.
- BALASSA PÉTER (1989): Mérei Ferenc műelemzése, avagy a dramma giocoso. In: *Mérei Ferenc (1909–1986). Emlékkönyv, születésének 80. évfordulója alkalmából*. Szerkesztette: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária. 92–97.
- FARKAS ANDRÁS (szerk., 1997): *Vizuális művészetek pszichológiája 2*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FARKAS ANDRÁS – GYEBNÁR VIKTÓRIA (szerk., 1995): *Vizuális művészetek pszichológiája 1*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FRANCES, R. (1973): *Művészet és személyiség*. In *Művészetpszichológia*, Gondolat Kiadó, Budapest, 471–486.
- FREUD, S. (1910/2001): Leonardo de Vinci egy gyermekkori emléke. In *Művészeti Írások, Sigmund Freud művei IX*. Filum Kiadó, 115–200.
- GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFV ISTVÁN – TEGYEY IMRE (1990): *Ógörög–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALÁSZ LÁSZLÓ (szerk., 1973): *Művészetpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HALÁSZ LÁSZLÓ (szerk., 1983): *Művészetpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HALÁSZ LÁSZLÓ (2002): *A freudi művészetpszichológia – Freud, az író*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ILLÉS ANIKÓ (1999): *Kontextuális tényezők szerepe vizuális műalkotások befogadásában*. Szakdolgozat, ELTE BTK.
- ILLÉS ANIKÓ (2003): *A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése*. *Magyar Tudomány*, 1. sz. 67–77.
- MÉREI FERENC (1995): Az ízlésélmény elemzése. In: Farkas András – Gyebnár Viktória (szerk.): *Vizuális művészetek pszichológiája 1*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 231–248.
- ROSENBERG, S. – JONES, R. A. (1972): A method for investigating a person's implicit theory of personality: Theodore Dreiser's view of people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 22. 372–386.
- SCHUSTER, MARTIN (2005): *Művésztélektan*. Panem Kiadó, Budapest.
- VIGOTSZKI, L. SZ. (1968): *Művészetpszichológia*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.